

Elżbieta Bilska

Kalwaria Zebrzydowska jako wzór dla innych kalwarii na ziemiach polskich

Pragnięcie przebywania w miejscu świętym, w krajobrazie przepojonym sacrum, towarzyszyło ludziom od dawna. Jego wyrazem były peregrynacje do świętych miejsc. W tradycji chrześcijańskiej wiele jest sanktuariów, które od wieków są celem licznych pielgrzymek, ale szczególne miejsce wśród nich zajmuje Jerozolima, miasto męki i śmierci Jezusa Chrystusa. Podróże do Jerozolimy były przedsięwzięciem zbył kosztownym i niebezpiecznym dla przeciętnego człowieka, jednak wiele osób pragnęło uzyskać związane z tym miejscem odpusty. Zrodziła się więc idea odtwarzania miejsc męki Pańskiej poza Jerozolimą. Nawiedzenie „Nowej Jerozolimy” oraz odmówienie zapisanych w papieskim breve modlitw było równoznaczne z odbyciem pielgrzymki i dawało możliwość uzyskania odpustów takich, jakie przysługiwały nawiedzającym to święte miasto.

W związku z tym, w celu przybliżenia Jerozolimy, już od V wieku budowano przede wszystkim różne imitacje świątyń. Jednym z przykładów takiej translokacji miejsc świętych są kalwarie. Miały one na celu symboliczne odtwarzanie miejsc w Jerozolimie związanych z męką Chrystusa. Na zachodzie Europy pierwsze tego typu fundacje powstają na początku XV wieku (Hiszpania).

Idea kopiowania Jerozolimy dotarła do Polski na początku XVII wieku, czyli dwa stulecia później, niż to miało miejsce w Europie Zachodniej. Od momentu powstania pierwszej kalwarii na ziemiach polskich - Kalwarii Zebrzydowskiej - powstało jeszcze kilkadziesiąt tego typu założeń. Ich fundacja nie była więc procesem jednorazowym, zamkniętym w jednej epoce historycznej, lecz jest procesem ciągłym, trwającym do czasów nam współczesnych. Niektóre z tych kalwarii wykazują pewne podobieństwo do tej pierwszej, założonej na początku XVII wieku, a niektóre zaprojektowane zostały według nowych wzorów.

Poniżej przedstawiony zostanie wpływ wzoru, jaki został ukształtowany w Kalwarii Zebrzydowskiej, na inne kalwarie w Rzeczypospolitej. Analiza tego oddziaływania będzie przeprowadzona dla wydzielonych trzech okresów: 1600-1795, 1796-1945, po 1945 roku, na przykładzie motywów budowania kalwarii oraz tych form kultu pasyjnego i maryjnego, które wyróżniają sanktuaria kalwaryjne wśród innych ośrodków kultu religijnego.

Zaprezentowany w niniejszej publikacji materiał został wykorzystany w ramach pracy magisterskiej. Badania nad fenomenem kalwarii jako ośrodka kultu religijnego są nadal kontynuowane, dlatego mam świadomość, iż artykuł ten nie stanowi wyczerpującego opracowania, lecz ma charakter podsumowujący pewien etap pracy.

1. Kalwaria - słowo wieloznaczne

W tradycji chrześcijańskiej pierwotnie kalwaria oznaczała łacińską nazwę wzgórza Golgota w Jerozolimie, na którym wykonywano wyroki śmierci przez ukrzyżowanie. Po śmierci Jezusa Chrystusa stała się symbolem jego odkupieńczej śmierci. W ciągu stuleci wykształciło się też inne znaczenie tego słowa. Oznacza ono miejsce, w którym przy pomocy rzeźb odtworzono historię cierpień Jezusa Chrystusa na wzór miejsc świętych w Jerozolimie¹. Jest to więc jeden ze sposobów przedstawienia Drogi Krzyżowej w sztuce.

Analizę poszczególnych definicji zacznę od tych najbardziej znanych. I tak: Encyklopedia Popularna PWN (1982) podaje że: „kalwaria to zespół kościołów i kaplic symbolizujących stacje Męki Pańskiej; zakładany na wzgórzach (przypominających położenie Jerozolimy)”².

M. Pisarzak (1990) podaje, że „kalwaria rozumiana jest jako zespół kaplic i kościołów z «drózkami» stanowiąca przestrzeń sakralną na obchody i misteria mające za temat Mękę Chrystusa i udział w niej Matki Bożej współcierpiącej”³.

J. J. Kopeć (1987) mianem kalwarii określa „specjalne miejsca poświęcone kultowi Męki Chrystusa, w których obrazowo i plastycznie przedstawiono osoby i zdarzenia związane z dramatem pasyjnym. Kalwarie miały symbolicznie odtwarzać miejsca Ziemi Św., dlatego zakładano je na terenach górzystych, przypominających położenie Jerozolimy, zaś same zespoły budowli określano niekiedy nazwą Nowej Jerozolimy. Sanktuaria Męki Pańskiej położone na wzgórzach oznaczane były przez kościoły, kapliczki lub figury, przy czym w okresie późniejszym dołączono do nich inne kaplice związane z życiem Maryi, tzw. dróżki Matki Bożej”⁴.

W Encyklopedii Staropolskiej (1990) kalwaria oznacza „pagórek Męki Pańskiej, zabudowany kaplicami na każdej stacji tej męki (...)”⁵. W tej samej publikacji z została również zwrócona uwaga na fakt, że „we wszystkich Kalwariach obchodzili pielgrzymi stacje z pieśniami nabożnymi, modląc się i słuchając kazań. Każda miała własne wydawnictwa z modlitwami i śpiewami dla nabożnych”⁶.

W Słowniku folkloru polskiego (1965) słowo kalwaria zostało zdefiniowane jako „nazwa wielu miejscowości odpustowych w Polsce, zakładanych masowo od wczesnych lat w XVII w. wśród wzgórz i lasów. Wzorem ich była droga krzyżowa Chrystusa, wiodąca w Jerozolimie, na miejsce, które zowią Golgota, co się wyklada miejsce trupiej głowy (Mt 27, 33), a co po łacinie oddawano przez Calvaria (Łysica). Zachowując odległość drogi krzyżowej jerozolimskiej i nazwy lokalne, takie jak Cedron dla potoku, na odcinkach jej wznoszono kaplice; gromadki (kompanie) pątników wędrowały owymi «drózkami» przy śpiewie pieśni, odmawianiu modlitw i rozmyślaniu męki Chrystusa w czasie odpustów (...)”⁷.

A. Jackowski (1991) w definicji kalwarii, oprócz ujęcia cech znanych z poprzednich charakterystyk, zwraca uwagę na fakt, że „fundatorami kalwarii byli: magnateria i szlachta. Powstanie kalwarii prowadziło do przekształcenia krajobrazu. Bardzo często następowało też łączenie kultu Męki Pańskiej i kultu Matki Bożej w jednym ośrodku”⁸.

A. Mitkowska (1983) natomiast podaje definicję kalwarii, w której podkreśla cechy architektoniczno-urbanistyczne. I tak: „zespół kalwaryjny stanowią 14 kaplic-stacji Drogi krzyżowej lub tematy maryjne, kaplice poświęcone różnym świętym, odzwierciedlone w «drózkach» pątnicznych przybierających kształt świadomie komponowanych alei parkowych. Całość zespołu pielgrzymkowego uzupełniał kościół i klasztor dla zgromadzenia zakonnego, którego zadaniem była opieka nad Kalwarią i pątnikami”⁹. Zestawienie definicji zawiera tabela 1.

Do rozstrzygnięcia pozostaje jeszcze problem klasyfikacji dróg krzyżowych w formie kapliczek umieszczonych na drzewach i stanowiących zamknięty cykl tematyczny. Rodzi się pytanie, czy ta kompozycja w świetle wyżej przedstawionych definicji może zostać nazwana kalwarią. Na podstawie przekazów źródłowych można stwierdzić, że była one pierwotną formą kompozycyjną kalwarii. W ten sposób oznaczono miejsca pod kaplice w: Kalwarii Zebrzydowskiej, Pakości n/Notecią, Wejherowie czy Katowicach-Panewnikach¹⁰. O tym, czy w późniejszym okresie zbudowano murowane kaplice kalwaryjne, decydowały już czynniki polityczne lub ekonomiczne.

2. Kalwaria a droga krzyżowa

„Droga Krzyżowa to powstałe w Jerozolimie ludowe nabożeństwo paraliturgiczne. Przebywa się podczas niego drogę Chrystusa od domu Piłata do Kalwarii, zatrzymując się, aby się modlić w 14 miejscach (stacjach) oznaczonych krzyżem i często przedstawieniami plastycznymi”¹¹.

Jak wynika z powyższej definicji, nabożeństwo to powstało w Jerozolimie. Jednak W. Smereka (1980) uważa, że Droga Krzyżowa, taka jaką dziś znamy, nie rozwinęła się bezpośrednio z kultu miejsc związanych z męką i śmiercią Chrystusa w Jerozolimie, lecz jest wynikiem rozważania i przeżywania Męki Pańskiej przez mistyków europejskich, z których wielu odwiedziło Ziemię Świętą¹². Natomiast J. Kopeć (1987) uważa, że ustalenie jej pełnego cyklu w 14 stacjach należy wiązać ze środowiskiem hiszpańskich franciszkanów¹³.

W XV wieku pojawiają się pierwsze książki zawierające pouczenia o duchowym odwiedzaniu miejsc Męki Pańskiej, a przede wszystkim Drogi Krzyżowej. W tym samym czasie w Europie Zachodniej zaczynają powstawać stacje Męki Pańskiej w formie kapliczek i krzyży, rozmieszczone w krajobrazie - tzw. kalwarie. Droga Krzyżowa liczyła wtedy od 4 do 38 stacji, a ich kolejność i tematyka nie była jeszcze wtedy ustalona. Jednak większość z współczesnych 14 stacji została już w tym okresie opisana przez Bethlema (+1518) i Jana von Paeschena (1563). Natomiast współcześnie znany porządek stacji, został opisany przez Adrichomiusza, który kolejność wydarzeń oparł na opracowaniach dwóch poprzednio wymienionych autorów (tab. 2). On to po

ELEMENTY DEFINICJI	ENCYKLOPEDIA STAROPOLSKA	SŁOWNIK FOLKLORU POLSKIEGO	ENCYKLOPEDIA POPULARNA PWN	A. MITKOWSKA (1983)	J. KOPEĆ (1987)	A. JACKOWSKI (1991)
1. Opis ogólny	łacińska nazwa Golgoty, pagórek Męki Pańskiej	nazwa miejscowości odпустowych			zespół budowli zwany Nową Jeruzolimą	
2. Sposób oznaczenia miejsca	kaplice		zespół kościołów i kaplic	kaplice	kapliczki, kościoły lub figury	kaplice
3. Obiekt odwarzany	stacje Męki Pańskiej	droga krzyżowa Chrystusa	stacje Męki Pańskiej	14 stacji drogi krzyżowej lub tematy maryjne	symboliczne odtworzenie miejsc Ziemi Świętej i Jeruzolimy	etapy Męki Pańskiej
4. Wzór	Jeruzolima	Jeruzolima	przypominający położenie Jeruzolimy		zakładane na terenach górzystych	Jeruzolima
5. Cechy krajobrazu		zbudowany wśród lasów i wzgórz	zakładane na wzgórzach			
6. Wpływ na krajobraz				świadoma kompozycja alei parkowych		powodowała przekształcenie krajobrazu
7. Fundator	magnaci, szlachta					magnaci i szlachta
8. Funkcje osiedla						powstały specjalne jednostki osadnicze w celu przyjęcia pielgrzymów
9. Funkcje religijne		odpusty				pielgrzymki do kalwarii miały zastępować pielgrzymki do Ziemi Świętej
10. Inne cechy	posiadanie własnych wydawnictw z modlitwami	zakładane w XVII wieku				- występowały misteria pasyjne, - wpływ na utratę znaczenia innych sanktuariów

Tab. 1

Zestawienie definicji kalwarii według różnych autorów

raz pierwszy wyróżnił trzy upadki jako odrębne stacje. Pomimo, że w dziele *Theatrum Terrae Sanctae* wspomina końcowe momenty znane ze współczesnej Drogi Krzyżowej: zdjęcie Chrystusa z krzyża i złożenie na kolanach Matki oraz Grób Pana, to w swoim cyklu pominął obie te sceny.

Utrwalenie się Drogi Krzyżowej w 14 stacjach związane było również z odpustami, jakimi papieże obdarowywali to nabożeństwo. Jako jedne z pierwszych papieskie odpusty otrzymały stacje kalwaryjskie w Tyrolu (Toblach, Schwatz, Seefeld)¹⁴. Kolejny etap w kształtowaniu się tego nabożeństwa to wyrażenie zgody przez papieża Klemensa XII w 1731 roku na budowę Drogi Krzyżowej na zewnątrz kościołów i klasztorów franciszkańskich. Potem papież Benedykt XIV w 1741 roku rozszerzył pozwolenie na kościoły parafialne. Wszyscy papieże nadając odpusty dla tego nabożeństwa zaznaczają, że kto je odprawi, uzyska odpusty takie, jakie otrzymują pielgrzymi nawiedzający miejsca Męki Pańskiej w Jerozolimie.

Współcześnie zauważyć można tendencję uzupełniania cyklu Drogi Krzyżowej o stacje Wieczernika, Ogrójca lub Zmartwychwstania Pańskiego. Stąd też zaczyna się erylować piętnasto lub szesnasto-stacyjne Drogi Krzyżowe.

Kalwaria odzwierciedla etapy rozwoju nabożeństwa Drogi Krzyżowej, ponieważ stacje-kaplice odpowiadają kolejnym wydarzeniom związanym z Męką Pańską i stanowią swoistego rodzaju dokument przemian tego nabożeństwa¹⁵. Powstawały one bowiem równocześnie, a po ustaleniu liczby i tematyki stacji nabożeństwa Drogi Krzyżowej w miejsce nabożeństw drózkowych, które były układane na podstawie dzieł Adrichomiusza, zaczęto wprowadzać właśnie Drogę Krzyżową.

3. Rozwój kalwarii w Polsce

W dziejach kalwarii znajdujących się w historycznych granicach Rzeczypospolitej i Śląska, na podstawie daty budowy, motywów budowy oraz cech kompozycji, można wyróżnić trzy etapy ich rozwoju:

1. 1600-1795,
2. 1796-1945,
3. po 1945 roku.

3.1. Okres 1600-1795

Pierwsze kalwarie na ziemiach polskich zaczęły powstawać na początku XVII wieku¹⁶. Podobnie jak to miało miejsce w Europie Zachodniej, pełniły one funkcje „zastępczej Jerozolimy”. Rozwój kalwarii na ziemiach polskich miał związek z przemianami form religijności. Początek XVII wieku był okresem, w którym zaczął kształtować się nowy jej typ czyli tzw. religijność potrydencka. Charakteryzowała się ona skoncentrowaniem uwagi na kulcie Męki Pańskiej, a kalwarie dawały właśnie możliwość włączenia się w dramat Chrystusa. Stąd też wynikała duża popularność ich szczególnie w 1 połowie XVII wieku. Zespoły kalwaryjne na ziemiach Polski i Śląska nie ograniczały się jednak tylko do kultu Męki Pańskiej. Obok kaplic Drogi Krzyżowej budowano też kaplice poświęcone życiu Matki Bożej, świętych, wydarzeniom biblijnym.

DROGA KRZYŻOWA WG BETHLEM' A	DROGA KRZYŻOWA WG JANA PASCHY	DROGA KRZYŻOWA WG ADRICHOMIUSZA	DROGA KRZYŻOWA WG WSPÓŁCZESNEGO MODLITEWNIA
		I. VIA CAPTIVITATIS	
		1. Wieczernik	
	1. Na Górze Oliwnej	2. Miejsce Pojmania	
		3. Przejście przez Cedron	
	2. U Annasza	4. Dom Annasza	
		5. Brama Zdrojowa	
		6. Pałac Kajfasza	
		7. Gradusy	
		8. Pałac Piłata	
		9. Pałac Heroda	
	3. Wyszyczenie	10. Pałac Piłata	
		II. VIA CRUCIS	
1. Skazanie Jezusa na śmierć	4. Skazanie na śmierć	1. Pałac Piłata	1. Skazanie Jezusa na śmierć
2. Włożenie krzyża	5. Włożenie krzyża i pierwszy upadek	2. Miejsce włożenia krzyża	2. Włożenie krzyża
3. Pierwszy upadek		3. Pierwszy upadek	3. Pierwszy upadek
4. Ecce Homo	6. Spotkanie z Matką	4. Spotkanie z Matką	4. Św. Weronika
5. Spotkanie z Matką	7. Szymon Cyrenejczyk i trzeci upadek	5. Szymon Cyrenejczyk	5. Spotkanie z Matką
6. Szymon Cyrenejczyk	8. Św. Weronika i czwarty i piąty upadek	6. Św. Weronika	6. Szymon Cyrenejczyk
7. Św. Weronika		7. Drugi upadek	7. Drugi upadek
8. Ponowny upadek	9. Niewiasty jerozolimskie i szósty upadek	8. Niewiasty jerozolimskie	8. Niewiasty jerozolimskie
	10. Siódmy upadek	9. Trzeci upadek	9. Trzeci upadek
	11. Obnażenie z szat	10. Obnażenie z szat	10. Obnażenie z szat
9. Ukrzyżowanie	12. Ukrzyżowanie	11. Ukrzyżowanie	11. Przybicie do krzyża
	13. Śmierć na krzyżu	12. Śmierć na krzyżu	12. Śmierć na krzyżu
10. Zdjęcie z krzyża	14. Zdjęcie z krzyża		13. Zdjęcie z krzyża
11. Pogrzeb	15. Pogrzeb		14. Złożenie w grobie

Tab. 2
Stacje nabożeństwa Drogi Krzyżowej wg różnych autorów

Zdarzało się, że sanktuarium Męki Pańskiej współistniało w jednym ośrodku z sanktuarium maryjnym lub poświęconemu innym świętym. Jednak ze względu na większą popularność kultu maryjnego w Polsce, zdarzało się, że w późniejszym okresie kalwarie konkurowały z sanktuariami maryjnymi¹⁷. „Nowa Jerozolima”, jako ośrodek kultu religijnego, od początku istnienia miała wpływ na kształtowanie nowych typów religijności. Wytworzyła formy kultu religijnego charakterystyczne tylko dla niej, np. nabożeństwa drózkowe.

W tym okresie w historycznych granicach Rzeczypospolitej i Śląska zbudowano 16 kalwarii, przy czym autorka zebrała potwierdzone informacje o istnieniu 12 obiektów (ryc. 1).

Ryc. 1
Kalwarie zbudowane w historycznych granicach
Rzeczypospolitej i Śląska
w latach 1600-1795, oprac. autorka.

3.1.1. Motywy zakładania kalwarii

Z każdą kalwarią związana jest legenda o powstaniu i motywach wyboru przez fundatora właśnie tego, a nie innego miejsca na jej lokalizację. Najczęściej kronikarze podają właśnie legendę o powstaniu kalwarii, a rzadko można znaleźć informacje o prawdziwych motywach, które kierowały fundatorem przy podejmowaniu decyzji o budowie ośrodka kultu pasyjnego.

Pierwszą kalwarię na ziemiach polskich założył w swoich dobrach wojewoda krakowski Mikołaj Zebrzydowski. Zgodnie z pierwotnym zamiarem fundatora na górze Żar miał powstać tylko kościół Ukrzyżowania z pustelnią, w której wojewoda mógłby spędzać czas na modlitwie¹⁸. Budowa tej świątyni rozpoczęła się w 1600 roku. Później, zgodnie z radą księdza Tomasza Buckiego, Mikołaj Zebrzydowski postanowił zbudować kopię jerozolimskiego Grobu Chrystusa i kościół z klasztorem dla dwunastu zakonników¹⁹. Ostatecznie Bernardyni zdołali nakłonić go do sfinansowania budowy kalwarii²⁰. W 1604 roku rozpoczęto rozmierzanie Drogi Krzyżowej i budowę kaplic²¹.

To założenie kalwaryjne było wzorem dla innych fundacji zakładanych na ziemiach polskich. Na pewno na kalwarii ufundowanej przez Mikołaja Zebrzydowskiego wzorował się Andrzej Maksymilian Fredro zaczynając w 1668 roku budowę kalwarii znanej obecnie pod nazwą Kalwarii Paclawskiej i Melchior Gnaszyna wznosząc w la-

tach 1700-1709 kalwarię na Górze Świętej Anny. Nie były to jedyne kalwarie powstałe w tym okresie na ziemiach polskich. Zbudowano wcześniej jeszcze inne.

Jako drugą wzniesiono w 1628 roku kalwarię w Pakości n/Notecią. Inicjatorem budowy był proboszcz pakoski ks. Wojciech Kęsicki, fundatorem kaplic rodzina Działyńskich, ówczesni właściciele miasta. Głównym motywem lokalizacji ośrodka kultu Męki Pańskiej było przeświadczenie o konieczności rekatolizacji miasta i jego najbliższej okolicy²².

Podobnie Jakub Wejher, fundator kalwarii w Wejherowie, chciał rozszerzyć i umocnić wiarę katolicką wśród miejscowej ludności, która była narażona na wpływy luterzańskie²³.

Bardzo często zdarzało się, że wraz z fundacją kalwarii szła w parze lokacja nowej jednostki osadniczej miasta lub wsi (np. Kalwaria Zebrzydowska, Wejherowo, Góra Kalwaria czy Kalwaria Paławska). Lokalizacja ośrodka kultu dawała szansę na ożywienie gospodarki w najbliższej okolicy oraz przynosiła korzyści finansowe dla założyciela osady. Na początku życie gospodarcze w tych osiedlach było podporządkowane przede wszystkim funkcjom religijnym²⁴.

3.1.2. Kult Męki Pańskiej

Kult Męki Pańskiej był główną ideą, która spowodowała fundowanie zespołów kaplic „na wzór Jerozolimy”. Dla nowo powstających sanktuariów, na prośbę fundatorów, papież nadawali przywileje odpustowe takie, jakie przysługiwały dla świętych miejsc w Jerozolimie. Warunkiem uzyskania odpustu było przystąpienie do sakramentu pokuty i Eucharystii, nawiedzenie kaplic kalwaryjnych wymienionych w papieskim *breve* połączone z modlitwą w określonych intencjach. Najczęściej nadawano odpusty dla świąt pańskich związanych z męką i śmiercią Chrystusa. Były to: Wielki Czwartek, Wielki Piątek, uroczystości Znalezienia (3 maja) i Podwyższenia Krzyża (14 września), Zesłania Ducha Świętego. Jako pierwsza otrzymała papieskie odpusty w 1605 roku Kalwaria Zebrzydowska.

Na te uroczystości przybywały rzesze pielgrzymów, stąd też zaistniała potrzeba zapewnienia dla nich odpowiedniego programu duszpasterskiego. Ta sytuacja jak i sam ośrodek kultu pasyjnego uważany za „Nową Jerozolimę” sprawiły, że wprowadzono nabożeństwo, które dopełniałoby symbolikę tego miejsca.

Zostało ono nazwane przez pielgrzymów „*Drózkami Pana Jezusa*” i stało się szczególną formą kultu pasyjnego w kalwariach. Po raz pierwszy opracowali je OO. Bernardyni dla Kalwarii Zebrzydowskiej. Zostało dostosowane do rozplanowanych według wskazówek Adrichomiusza kaplic. Składało się ono zgodnie z zaleceniami Adrichomiusza z dwóch części: z drogi pojmania i drogi krzyżowej.

Stacje drogi pojmania (*Via Captivitatis*) rozpoczynały się od kaplicy Wieczernika. Następne były stacje: Ogrójec, Pojmanie, na Cedronie, Annasz, Kaifasz z trzema stacjami (sąd wieczorny, więzienie, sąd poranny), Piłat, Herod.

Droga krzyżowa (*Via Crucis*) rozpoczynała się w kaplicy Piłata. Potem następowały stacje: Włożenie Krzyża, Serce Maryi (spotkanie z Matką), Pierwszy Upadek, Cyrenejczyk, św. Weronika, Drugi Upadek, Płaczące Niewiasty, Trzeci Upadek, Obnażenie z szat, Ukrzyżowanie z trzema stacjami (Przybicie i Podniesienie z krzyżem, Śmierć na krzyżu i Zdjęcie z krzyża), Grób Chrystusa. Punktem wyjścia była kaplica Św. Rafała. Obie części liczyły 27 stacji, 13 w pierwszej części i 14 w drugiej. Trzeba zaznaczyć, że droga krzyżowa w Kalwarii Zebrzydowskiej poprzez włączenie stacji Zdjęcia z krzyża i Grobu Pańskiego była jedną z pierwszych czternastostacyjnych dróg krzyżowych w Europie²⁵.

W innych kalwariach również nabożeństwo Drózek Pana Jezusa składało się z drogi pojmania i drogi krzyżowej. Jak *Via Crucis* wszędzie miała taką samą tematykę i kolejność stacji, tak *Via Captivitatis* charakteryzowała się większą różnorodnością. Oprócz stacji Wieczernika, Pojmania, Modlitwy w Ogrójcu, na Cedronie, Anna-sza, Kajfasza i Piłata, które występowały w każdej kalwarii, włączono do niektórych nabożeństw stacje Pożegnania z Matką (Krzeszów, Wambierzyce, Góra Świętej Anny), Wniebowzięcia NMP (Pakość, Góra Świętej Anny), Wniebowstąpienia (Pakość, Wejherowo), lub bramy jerozolimskie (Kalwaria k/Werek).

Ważnym elementem kalwarii były Gradusy-Święte Schody (*Sancta Scala*). Jak podaje legenda, prowadziły one do Pałacu Piłata i składały się z 28 stopni. Po nich wchodził Pan Jezus na sąd do Piłata. Św. Helena, matka cesarza Konstantyna Wielkiego, przewiozła je do Rzymu. Z odprawianiem Gradusów związane było uzyskanie odpustów. Gradusy w Kalwarii Zebrzydowskiej, Krzeszowie, Wambierzycach i na Górze Świętej Anny zostały włączone spontanicznie w skład Drózek Pana Jezusa. Nie było to „zaprogramowane” przez duchowieństwo. Święte Schody zbudowano także w Kalwarii Paclawskiej, ale nie zostały włączone w skład nabożeństwa. W pozostałych kalwariach zbudowanych w XVII i XVIII wieku Gradusów nie zbudowano.

I tak, w kalwariach Polski Południowej (Kalwaria Zebrzydowska, Kalwaria Paclawska, Góra Świętej Anny) i w Górze Kalwarii w skład nabożeństwa drózkowego do Pana Jezusa wchodziły: stacje drogi pojmania i drogi krzyżowej zgodnie ze wzorem Kalwarii Zebrzydowskiej. W Północnej Polsce (Wejherowo, Pakość n/Notecia) w skład nabożeństwa wchodziła kaplica Wniebowstąpienia Pańskiego od której rozpoczynało się odprawianie nabożeństwa drózkowego.

3.1.3. Kult Matki Bożej

W Rzeczypospolitej kalwarie powstawały pierwotnie jako ośrodki kultu pasyjnego. Jednak pierwotny charakter kalwarii jako miejsca szczególnego kultu Męki Pańskiej zaczął się zmieniać od momentu, kiedy pojawił się cudowny wizerunek Matki Bożej²⁶. Taka sytuacja zaistniała w Kalwarii Zebrzydowskiej, Kalwarii Paclawskiej, Górze Kalwarii. Kiedy kult maryjny zaczął dominować, wprowadzono odpusty związane ze świętami maryjnymi oraz nabożeństwa zwane Drózkami Matki Bożej. Na Śląsku (Krzeszów) i w Ziemi Kłodzkiej (Wambierzyce) kalwarie zakładano w już istnieją-

cych sanktuariach maryjnych, ale nabożeństwo Drózek Matki Bożej nie było tam zbyt popularne.

Jak już wcześniej wspomniałam szczególną formą kutu maryjnego w kalwariach były Dróżki Matki Bożej. Po raz pierwszy wprowadzono je w Kalwarii Zebrzydowskiej w 1613 roku²⁷, ale właściwy schemat ukształtował się dopiero po 1630 roku²⁸. Nabożeństwo składa się z trzech serii drózek: Boleści, Pogrzebu, Triumfu Matki Bożej.

Dróżki Boleści (Viarum Compassionis) obejmowały stacje: Kaplica MB Bolesnej, Grób Pana Jezusa, Ukrzyżowanie, Obnażenie, Trzeci upadek, Brama Zachodnia, Serce Maryi, Omdlenia, Wieczernik. Pierwotnie ta część liczyła 7 stacji, jednak w miarę dobudowywania kaplic w 1747 roku włączono kaplicę Matki Bożej Bolesnej, a w 1870 roku przybyła stacja Omdlenia. Ostatecznie ta część nabożeństwa składała się z 9 stacji.

W skład Drózek Pogrzebu (Viarum Funeris) wchodziły stacje: Dom NMP, kaplica Ukazania się Aniołów, Uwielbienie Duszy Marii, kaplica Zgromadzenia Apostołów, Brama Wschodnia (Matka Boska Brama Niebieska), kaplica Uzdrawienia Niewiernego Żydowina, Grób Matki Bożej.

Drogi Triumfu (Viarum Assumptionis) obejmowały stacje: Grób NMP, Spotkanie Marii z Chrystusem, kaplica Aniołów Triumfujących, Weselących się Patriarchów, Umieszczenie Marii na Tronie, św. Rafał (obraz koronacji MB w Niebie), stacja Chwały MB w Niebie. W czasie obchodów traktowano te trzy serie jako całość. Odprawiając Dróżki Matki Bożej można było uzyskać odpust taki, jak po nawiedzeniu siedmiu kościołów rzymskich²⁹. Nabożeństwo było tak ułożone, że pielgrzymi obchodzili kaplice w odwrotnej kolejności niż przy Drózkach Pana Jezusa. Pozostaje odpowiedzieć na pytanie, skąd czerpano wzory przy opracowywaniu tego nabożeństwa? Prawdopodobnie tym źródłem były Apokryfy³⁰, w których opisane były miejsca Męki Pańskiej oraz kolejność w jakiej nawiedzała je Matka Boża.

Również w innych kalwariach w Polsce wprowadzono to nabożeństwo. Na Górze Świętej Anny, w Kalwarii Paclawskiej i w Górze Kalwarii przejęto je w kształcie takim, jak odprawiano je w Kalwarii Zebrzydowskiej. Natomiast w Kalwarii k/Werek Dróżki Matki Bożej obejmowały tylko stacje boleści czyli stacje od Grobu Chrystusa do Wieczernika. Nabożeństwo to nie było znane w Wejherowie i Pakości n/Notecią.

Oprócz nabożeństwa drózkowego ku czci Matki Bożej urządzano w kalwariach w święto Wniebowzięcia NMP ceremonię Pogrzebu i Triumfu Matki Boskiej. Uroczyste obchody tego święta zostały po raz pierwszy wprowadzone w Kalwarii Zebrzydowskiej w formie ceremonii Pogrzebu Matki Bożej. W połowie XVIII wieku pod wpływem rozwoju kultu Cudownego Obrazu Matki Bożej Kalwaryjskiej, z pierwotnej uroczystości wyodrębniono dwa obrzędy: Pogrzebu, obchodzony 13 sierpnia oraz Triumfu urządzany 15 sierpnia³¹. Również Kalwaria Paclawska i Góra Świętej Anny znane są z uroczystości obchodzonego odpustu Wniebowzięcia NMP.

3.2. Okres 1796-1945

W dziejach narodu polskiego jest to okres zaborów, dwudziestolecia międzywojennego oraz II wojny światowej. Trzeci rozbiór Polski przerwał na 123 lata istnienie państwa polskiego. Ziemie polskie znalazły się pod panowaniem trzech mocarstw: Austrii, Rosji i Prus. Dwa pierwsze z wymienionych państw były wprawdzie chrześcijańskie, ale niekatolickie. W Rosji dominowało prawosławie, a w Prusach - protestantyzm. Tylko Austria w przeważającej części była katolicka. W związku z tym, zasadniczej zmianie uległa sytuacja Kościoła Katolickiego na terenach poszczególnych zaborów. Polityka wyznaniowa protestanckich Prus i prawosławnej Rosji zmierzała do germanizacji i rusyfikacji ziem polskich oraz do ograniczenia wpływów katolicyzmu, ponieważ Kościół Katolicki był jedyną instytucją ogólnonarodową, która uświadamiała Polakom ich odrębność narodową.

Kalwarie fundowane w XIX i a początku XX wieku pełniły głównie funkcje uzupełniające do programu duszpasterskiego w ośrodkach kultu maryjnego (Piekary Śląskie, Rydułtowy). Jako samodzielne ośrodki kultu Męki Pańskiej funkcjonowały jedynie kalwarie w Ujściu i Głotowie.

W latach 1796-1945 zbudowano m.in. kalwarie w: Piekarach Śląskich, Bardo, Głotowie, Wielu, Ujściu n/Notecią, Obornikach Wielkopolskich i Katowicach-Panewnikach oraz około 28 obiektów w Sudetach (ryc.2).

Ryc.2
Wybrane kalwarie zbudowane w historycznych granicach Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1796-1945, oprac. autorka.

3.2.1. Motywy zakładania kalwarii

Na przełomie XIX i XX wieku zaznacza się na ziemiach polskich wzrost zainteresowania Ziemią Świętą. Skutkiem tego było ożywienie ruchu pątniczego do Grobu Pańskiego w Jerozolimie³². Pierwsi pielgrzymi z ziem polskich zaczęli pojawiać się w Ziemi Świętej dopiero po 1830 roku. Odtąd ruch pielgrzymkowy do Grobu Pańskiego systematycznie się rozwijał i upowszechniał wśród społeczeństwa polskiego. Być może oprócz opisów swojego pobytu w Ziemi Świętej polscy pątnicy pozostawiali w swojej miejscowości pamiątkę po pobycie w Jerozolimie w postaci kalwarii. Potwierdzeniem tego faktu może być przykład kalwarii w Piekarach Śląskich i Głotowie.

Drugim powodem fundacji założeń kalwaryjnych były motywy religijno-patriotyczne. Przede wszystkim umocnienie wiary i poczucia przynależności narodowej. Z tych też powodów powstały kalwarie w Ujściu i Wielu.

Tak pisał o motywach budowy kalwarii w Ujściu n/Notecią ks. Maksymilian Napętek: „Czcigodny fundator, budując to wielkie dzieło, miał na myśli przynieść wiernemu ludowi ulgę w jego cierpieniach. To żywe rozpamiętywanie drogi cierpienia Chrystusa Pana, Jego śmierci i zmartwychwstania miało nam być pociechą w niewoli i krzepić nadzieję zmartwychwstania”³³.

W dwudziestoleciu międzywojennym przy budowie kalwarii kierowano się głównie motywami religijnymi. A oto jak uzasadniał budowę kalwarii w Katowicach-Panewnikach o. Chryzostom Kurek: „Jak przez figury żłobka udostępniano ludowi zrozumienie Tajemnicy Wcielenia, tak przez obrazy, figury, kalwarie, zbliżano mękę Chrystusową do ludzi”³⁴. Franciszkanie bowiem znani byli z tego, że za pomocą realistycznych obrazów przedstawiali historię zbawienia.

3.2.2. Kult Męki Pańskiej

Podobnie jak w poprzednim okresie wyrazem kultu Męki Pańskiej w kalwariach XIX i XX wieku były odpusty oraz nabożeństwa dróżkowe. Tylko dwie kalwarie (Piekary Śląskie, Głotowo) posiadają odpusty typowe dla ośrodków kultu Męki Pańskiej: Podwyższenia Krzyża św. (14 września). Pozostałe kalwarie nie posiadają.

W XIX i XX wieku nabożeństwo Drogi Krzyżowej miało już stałą liczbę, tematykę i kolejność stacji. Zaczęła więc zanikać różnorodność tematyczna Dróżek Pana Jezusa znana z kalwarii XVII-XVIII-wiecznych. W związku z tym nabożeństwa dróżkowe w kalwariach występowały w dwóch odmianach.

W pierwszym przypadku było to nabożeństwo wzorowane na dróżkach kalwaryjnych z lat 1600-1795, w którym oprócz czternastu stacji drogi krzyżowej, włączono do obchodów takie stacje-kaplice jak Ratusz Piłata, Pałac Heroda, Pałac Kajfasza. Stacje te zostały zapożyczone z kalwarii XVII-wiecznych, gdzie wchodziły w skład drogi pojmiania. Takie poszerzone nabożeństwo znane jest w: Piekarach Śląskich, Wielu.

W drugim przypadku nabożeństwo dróżkowe miało taką tematykę, liczbę i kolejność stacji jak czternasto lub piętnasto-stacyjna (!) Droga Krzyżowa. Nowy typ nabożeństwa równoważny z Drogą Krzyżową wprowadzono w: Pszowie, Ujściu, Głotowie.

3.2.3. Kult Matki Bożej

Niektóre z kalwarii XIX i XX-wiecznych zostały zbudowane przy już istniejących sanktuariach maryjnych (Piekary Śląskie, Pszów, Wiele), więc wydawać by się mogło, że przejmą one również inne formy kultu maryjnego charakterystyczne dla kalwarii, czyli tzw. dróżki Matki Bożej. Stało się jednak inaczej. Dróżki Matki Bożej w formie takiej jak w kalwariach z okresu 1600-1795 nie były aż tak znanym nabożeństwem ku czci Matki Bożej, więc powstała konieczność wprowadzenia takiego nabożeństwa,

które znalazłyby większa grupa osób. W ich miejsce zaczęto wprowadzać nabożeństwo różańcowe, odprawiane przy specjalnie w tym celu wybudowanych kaplicach, tak jak wcześniej odprawiano dróżki Matki Bożej. Do spopularyzowania tej modlitwy przyczyniły się objawienia Najświętszej Maryi Panny z różańcem w rękę (Lourdes 1858 r., Fatima 1917 r.), polecającej odmawianie różańca. Kaplice różańcowe zbudowano w: Piekarach Śląskich, Katowicach-Panewnikach, Bardo Śląskim.

Nowym przejawem kultu maryjnego są kaplice ku czci MB z Lourdes (Głotowo, Ujście, Katowice-Panewniki) oraz kaplice MB Królowej Pokoju (Wiele).

3.3. Okres po 1945 roku

Po zakończeniu II wojny światowej nastąpiły zmiany w politycznych granicach Polski. Na konferencji w Jaltie i Poczdamie wschodnie ziemie Polski po rzekę Bug przyznano dla Związku Radzieckiego³⁵. Zachodnia granica Polski została ustalona na rzekach: Odrze i Nysie Łużyckiej. W wyniku tych zmian granic, na obszarze Polski znalazły się kalwarie śląskie, m.in. kalwaria w Wambierzycach, Krzeszowie. Na terenach zajętych przez Związek Radziecki pozostały kalwarie z ziem wschodnich Polski (Kalwaria Żydowska, Kalwaria k/Werek, Kalwaria Żmudzka). Po zakończeniu II wojny światowej kończono budowę już zaprojektowanych kalwarii (ryc.3). Również migracje, a w szczególności repatriacja ludności spowodowała, że wiele założeń kalwaryjnych, tych mniej znanych o zasięgu lokalnym, zostało zapomnianych lub uległo zniszczeniu. Dotyczy to głównie terenów Śląska i Ziemi Kłodzkiej. Trzeba zaznaczyć, że dopiero na początku lat siedemdziesiątych zaistniała możliwość budowy nowych. Ta sytuacja była spowodowana polityką wyznaniową rządu. Wcześniej, w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych władza utrudniała lub zabraniała budowy jakichkolwiek obiektów sakralnych.

3.3.1. Motywy zakładania kalwarii

To już koniec czwartego stulecia od momentu powstania pierwszej kalwarii na ziemiach polskich, a jeszcze powstają nowe obiekty. Jakie są motywy?

Na pewno główny motyw jest ten sam co przed czterema stuleciami - kult Męki Pańskiej. Podobnie jak w poprzednim okresie, tak i

Ryc.3.
Wybrane kalwarie w Polsce
zbudowane po 1945 roku, oprac. autorka.

w tym utożsamiano Mękę Pańską z cierpieniami narodu (Kalkowo). Budowa kalwarii była często wyrazem sprzeciwu przeciw panującej w kraju sytuacji politycznej.

3.3.2. Kult Męki Pańskiej i Matki Bożej

Po 1945 roku kalwarie nie pełnią już roli samodzielnych ośrodków kultu Męki Pańskiej. Powstają jako obiekty uzupełniające program duszpasterski przy ośrodkach kultu maryjnego. Kult Męki Pańskiej w kalwariach tego okresu ogranicza się tylko do czternastu stacji Drogi Krzyżowej. Nie występują odpusty charakterystyczne dla ośrodków kultu Męki Pańskiej. W niektórych kalwariach istnieje też nabożeństwo drózek różańcowych. Pewnym ewenementem w skali krajowej jest wprowadzenie w 1957³⁶ roku w kalwarii wejherowskiej Drózek Matki Bożej w kształcie znanym z kalwarii siedemnastowiecznych. Nabożeństwo to jest uroczyscie odprawiane w czasie odpustu Wniebowzięcia NMP.

4. Zakończenie

Drogi Krzyżowe, ze stacjami w formie kaplic usytuowanych w krajobrazie, powstają na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska od XVII wieku. Na przestrzeni tych czterystu lat uległy zmianie zarówno wzorce kompozycyjne, tematyka kaplic i formy nabożeństw drózkowych. Jedynie motywy pozostały prawie niezmienione.

Analizując idee-motywy, które spowodowały fundowanie założeń kalwaryjnych, można stwierdzić, że nie uległy one zasadniczym zmianom w obrębie wydzielonych okresów. Zawsze naczelnym motywem był kult Męki Pańskiej. Jedynie w latach 1796-1945 i po 1945 roku zaczęto dołączać idee drugorzędne. Pierwotny motyw - kult Męki Pańskiej - łączono z cierpiącym narodem. Było to spowodowane długimi latami rozbiorów, wpływem XIX-wiecznego mesjanizmu oraz protestem przeciwko systemowi sprawowania władzy, jaki został wprowadzony po II wojnie światowej.

Wzorem a zarazem rdzeniem dyfuzji idei była dla większości kalwarii w Rzeczypospolitej Kalwaria Zebrzydowska oraz kalwaria w Görlitz. W następnych okresach wzorami (rdzeniami) stawały się kalwarie z lat 1600-1795, oprócz Kalwarii Zebrzydowskiej, kalwarie w: Wejherowie, Pakości n/Notecią (wkładka XVII). Jak w pierwszych dwóch okresach można było w przybliżeniu ustalić kierunki dyfuzji idei, tak później stało się to niemożliwe, ponieważ fundatorzy nie powoływali się na żadne wcześniejsze wzorce, a i formy nabożeństw ulegały stopniowemu ujednoczeniu.

Kalwarie położone najbliżej rdzenia dyfuzji przejęły od niego najwięcej cech. W miarę oddalania się, zachowywano tylko elementy związane z nabożeństwem Drózek Pana Jezusa, a inne elementy były adaptowane do warunków lokalnych.

Na podstawie analizy kalwarii w poszczególnych okresach można stwierdzić, że transformacja zmierza w kierunku redukcji liczby kaplic do niezbędnego minimum czyli czternastu stacji Drogi Krzyżowej. Pomijane są też symboliczne kaplice takie jak: Ratusz Piłata czy Gradusy (wkładka XVII). Po ukształtowaniu się czternastostacyjnej

Drogi Krzyżowej zanika już w okresie 1796-1945 podział na *Via Captivitatis* i *Via Crucis*. Droga pojmania ulega całkowitemu zanikowi w okresie po 1945 roku.

Natomiast nabożeństwo Drózek Matki Bożej zaniknęło w kalwariach zbudowanych w okresie od 1796-1945, a w jego miejsce wprowadzono dróżki różańcowe. Trzeba zaznaczyć fakt, że raz wprowadzone nabożeństwa nie ulegały przemianom w następnych okresach i niezmienione zachowały się do czasów współczesnych. Stąd też, w kalwariach XVII-wiecznych występują formy nabożeństw właśnie z tego okresu.

Na zakończenie należałoby odpowiedzieć na pytanie: Czy Kalwaria Zebrzydowska była i jest wzorem dla kalwarii na ziemiach polskich? W okresie 1600-1796 bez wątpienia Kalwaria Zebrzydowska była bodźcem, który spowodował fundowanie innych tego typu założeń. W późniejszych okresach jej rola jako rdzenia dyfuzji idei zaczęła słabnąć na korzyść innych kalwarii, aż do całkowitego zaniku po II wojnie światowej. Natomiast większą siłę oddziaływania miała Kalwaria Zebrzydowska na płaszczyźnie tworzenia typowych form nabożeństw kalwaryjnych.

Przypisy:

- ¹ W. Smereka, *Drogi Krzyżowe. Rys historyczny*, Kraków 1980, s.28.
- ² *Encyklopedia Popularna PWN*, Warszawa 1982, s.324.
- ³ M. Pisarzak, *Góra Kalwaria jako miejsce teatru sakralnego*, „Towarzystwo Miłośników Góry Kalwarii i Czerska”, 1990, nr 3/16, s.1.
- ⁴ J. J. Kopeć, *Droga krzyżowa. Dzieje nabożeństwa i antologia współczesnych tekstów*, Poznań 1987, s.48.
- ⁵ *Encyklopedia Staropolska*, (red.) A. Brückner, K. Estreicher, Warszawa 1990, s.510-511, (reprint).
- ⁶ *Encyklopedia Staropolska*, op. cit., s.510-511.
- ⁷ *Słownik folkloru polskiego*, (red.) J. Krzyżanowski, Warszawa 1965, s.159-160.
- ⁸ A. Jackowski, *Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce*, Warszawa 1991, s.37-38.
- ⁹ A. Mitkowska, *Kalwarie jako szczególny rodzaj kompozycji przestrzennych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1983, t.28, z.3, s.182.
- ¹⁰ H. E. Wyczawski, *Kalwaria Zebrzydowska*, s.236; APPan bez sygn. Ch. Kurek, 1965, *Kalwaria Panewnicka*, maszynopis, s.1; J. Pawlik, *Miejsca pątnicze i ruch pielgrzymkowy w Diecezji Katowickiej*, „Nasza Przeszłość”, 1975, t.44, s.174; R. Kabaciński, *W czasach staropolskich (do roku 1772)*, (w:) *Dzieje Pakości*, Warszawa-Poznań 1978, s.70; G. A. Kustosz, *Czy Kościeryzna pielgrzymuje od 300 lat na Wejherowską Kalwarię*, „Studia Pelplińskie”, 1975, nr 6, s.342.
- ¹¹ Opracowano na podstawie: W. Smereka 1980 i J. Kopeć 1987.
- ¹² W. Smereka, op. cit., s.36-37.
- ¹³ J. Kopeć, op.cit., s.63.
- ¹⁴ W. Smereka, op. cit., s.36-37.
- ¹⁵ R. Berger, *Mały słownik liturgiczny*, Poznań 1990, s.37-38.
- ¹⁶ S. Litak, *W dobie reform i polemik religijnych*, (w:) *Chrześcijaństwo w Polsce*, (red.) J. Kłoczowski, Lublin 1992, s.242.
- ¹⁷ H.D. Wojtyńska, *Męka Chrystusa w religijności polskiej XVI-XVII wieku*, (w:) *Męka Chrystusa*

wczoraj i dziś, (red.) H.D. Wojtyska, J.J. Kopeć, Lublin 1981, s.65.

¹⁸ H. E. Wyczawski, *Dzieje Kalwarii Zebrzydowskiej*, Kraków 1947, s.16.

¹⁹ H. E. Wyczawski, op. cit., s.18.

²⁰ H. E. Wyczawski, op. cit., s.18.

²¹ H. E. Wyczawski, 1987, op. cit., s.63.

²² R. Kabaciński, 1978, op.cit., s.68-70.

²³ G. A. Kustosz, *Święte Góry Wejherowskie*, Biuletyn Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego „Pomerania,” 1981, nr 5, s.

²⁴ A. Wyrobisz, *Miasta prywatne w Polsce XVI-XVII w. jako inwestycje kulturowe*, „Kwartalnik Historii i Kultury Materialnej”, 1979, s.51.

²⁵ H. E. Wyczawski, op. cit., s.63.

²⁶ H. E. Wyczawski, op. cit., s.111.

²⁷ H. E. Wyczawski, op. cit., s.241.

²⁸ H. E. Wyczawski, op. cit., s.241.

²⁹ F. Dzielowski, *Kalwaria albo Nowe Jeruzalem na polach Zebrzydowskich zasadzone*, Kazimierz 1669.

³⁰ Taką hipotezę przedstawił O. prof. Augustyn Chadam w rozmowie z autorką.

³¹ A. Chadam, *Kult Matki Bożej w Kalwarii Zebrzydowskiej w XIX wieku*, (w:) *Niepokalana. Kult Matki Bożej na ziemiach polskich w XIX wieku*, (red.) B. Pylak, Cz. Krakowiak, Lublin 1988, s.186.

³² D. Olszewski, *Motywy pasyjne w religijności polskiej XIX i XX wieku*, (w:) *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, (red.) J. Kopeć, H. Wojtyska, Lublin 1981, s.80-94.

³³ J. Bykowski, *Kalwaria ujska jej stacje i kaplice z drogą krzyżową*, Poznań 1926, s.5. Autorka składa serdeczne podziękowania ks. Krzysztofowi Lewandowskiemu za udostępnienie niniejszej publikacji.

³⁴ APPan bez sygn. Teki o. Chryzostoma Kurka. Autorka dziękuje O. Metodemu Mocigębie OFM i O. Emanuelowi Ligockiemu OFM za udostępnienie maszynopisu.

³⁵ Podana została nazwa kraju z 1945 roku. W 1991 roku Związek Radziecki rozpadł się na szereg mniejszych krajów. Miejscowości kalwaryjne: Kalwaria Żydowska, Kalwaria Żmudzka, Kalwaria znajdują się obecnie w granicach państwa litewskiego.

³⁶ G. A. Kustosz, *Cześć Matki Bożej z Dzieciątkiem u stóp Wejherowskich Wzgórz Kalwaryjskich w kościele franciszkanów ze szczególnym uwzględnieniem lat 1962-1987*, (w:) *Przewodniczka. Kult Matki Bożej w Polsce od Lumen Gentium do Redemptoris Mater*, Jasna Góra-Częstochowa 1994, s. 218.

Literatura:

Źródła

Archiwum Prowincji Franciszkańskiej MB Wniebowziętej w Polsce z siedzibą w Katowicach-Panewnikach

APPan bez sygn. Teki o. Chryzostoma Kurka

Archiwum Parafii pw. Św. Mikołaja w Ujściu

ApU bez sygn. Kronika Parafii Św. Mikołaja

Modlitewniki

Bartnikowski P., 1874

Przewodnik obchodzącym pamiątkę zbawiciela naszego Jezusa Pana dróg Jerozolimskich przy kościele Parafialnym Werkowskim S. Krzyża na Kalwaryi, Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego.

Dzielowski F., 1669

- Kalwaryja albo Nowe Jeruzalem na polach Zebrzydowskich zasadzone,* Kazimierz:
Drukowa- ne Balcera Śmiechłowicza.
Frankiewicz A.J., 1670
*Jeruzalem Nowe we wsi z dawna nazwaney Gora obiawione przez cudowne widzenie na
niebie krzyża świętego na gorze teraz Kalwaryey w roku 1667. Dnia 26 Miesiąca Grudnia
w nocy po Nabożeństwie Narodzenia Pańskiego godzin dwie trwające,* Warszawa.
Modlitewnik Wejherowski. Obchód stacji Męki Pańskiej oraz Dróżek Matki Bożej, 1981
Modlitewnik Wejherowski. Obchód stacji Męki Pańskiej oraz Dróżek Matki Bożej
(red.) B. N. Niemiec, Katowice: Nakładem OO. Franciszkanów.
Synowiec D., 1983
Na dróżkach Kalwarii Paclawskiej, Kalwaria Paclawska: Nakładem OO. Franciszkanów.

Opracowania

- Baliński M., Lipiński T., 1885
Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym, Warsza-
wa: Nakład i druk S. Orgelbranda i Synów.
Barcik J. S., 1985
Kalwaria Paclawska, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
Berger R., 1990
Mały słownik liturgiczny, Poznań: „W Drodze”.
Bogucka M., Samsonowicz H., 1986
Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław-Warszawa-Kraków-
Gdańsk- Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
Borzykowski J., 1986
Wielewskie Góry. Opis Wiela i jego kalwarii, Gdańsk: Zrzeszenie Kaszub sko-Pomor-
skie. Od- dział Miejski w Gdańsku.
Brzuszek B., 1988
*Kult Najświętszej Maryi Panny w Zakonie Braci Mniejszych Reformatorów w XIX wie-
ku,* (w:) *Niepokalana. Kult Matki Bożej na ziemiach polskich w XIX wieku,* (red.) B.
Pylak, Cz. Krako- wiak, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, s.185-192.
Bykowski J., 1926
*Kalwaryja Ujska jej stacje i kaplice z Droga Krzyżową Zbawiciela Naszego Jezusa Chrystu-
sa,* Poznań: Czcionkami S.A. „Ostoja” księgarnia i drukarnia.
Chadam A., 1988
Kult Matki Bożej w Kalwarii Zebrzydowskiej w XIX wieku, (w:) *Niepokalana. Kult Matki
Bożej na ziemiach polskich w XIX wieku,* (red.) B. Pylak, Cz. Krakowiak, Lublin: Redakcja
Wydaw- nictw KUL, s.185-192.
Encyklopedia Popularna PWN, 1982
Encyklopedia Popularna PWN, Warszawa: PWN.
Encyklopedia Staropolska, 1990
Encyklopedia Staropolska, (oprac.) A.Brückner, K. Estreicher, Warszawa: PWN, (reprint).
Gierszewski S., 1988
Rozwój Wejherowa w XVII w., (w:) *Najstarsze dzieje Wejherowa. Materiały z sesji nauko-
wej,* Wejherowo, s.29-41.
Góra Świętej Anny. Sanktuarium Diecezji Opolskiej, 1987
Góra Świętej Anny. Sanktuarium Diecezji Opolskiej, Opole: Wydawnictwo Św. Krzyża.
Gumowski M., 1929
Polskie Kalwarie, Ateneum Kapłańskie, t.23, s.499-502.
Jackowski A., 1990
Zarys geografii pielgrzymek, Prace geograficzne, 85/107.
Jackowski A., 1991
Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce, Warszawa: Instytut Turystyki.
Jeleńska E., 1903
Kalwaryja pod Wilnem, Wilno: Nakładem księgarni Józefa Zawadzkiego.

- Kabaciński R., 1978
W czasach staropolskich, (w:) *Dzieje Pakości*, (red.) W. Jastrzębski, Warszawa-Poznań: PWN, s.33-116.
- Kalwaria Pakoska. Przewodnik. Rozmyślenia kalwaryjne, 1992
Kalwaria Pakoska. Przewodnik. Rozmyślenia kalwaryjne, (oprac.) G.Kiliński, Cz. Sikorski, Pa-kość.
- Kopec J.J., 1987
Droga Krzyżowa. Dzieje nabożeństwa i antologia współczesnych tekstów, Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha.
- Kustos G. A., 1981
Święte Góry Wejherowskie, Biul. Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego, "Pomerania", nr 5, s.23-29; nr 6, s.25-31; nr 7, s.26-33.
- Kustos G. A., 1994
Cześć Matki Bożej z Dzieciątkiem u stóp Wejherowskich Wzgórz Kalwaryjskich w kościele franciszkanów ze szczególnym uwzględnieniem lat 1962-1987, (w:) *Przewodniczka. Kult Matki Bożej w Polsce od Lumen Gentium do Redemptoris Mater*, Jasna Góra-Częstochowa: Wydawnictwo Zakonu Paulinów Paulinianum, s.209-226.
- Kustos G.A., 1975
Czy Kościeryzna pielgrzymuje od 300 lat na Wejherowską Kalwarię, „Studia Pelplinskie”, nr 6, s.241-359.
- Kustos G.A., 1976
Wejherowskie modlitewniki kalwaryjskie, „Studia Pelplinskie”, nr 7, s.27-42.
- L. R., 1854
Kalwaria Werkowska pod Wilnem, Pamiętnik Religijno-Moralny, nr 3, s.241-275.
- Liczbiniński A., 1957
Góra Kalwaria - lokacja i układ przestrzenny miasta (1670-1690), „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t.2, z.3/4, s.199-216.
- Machrocki E., 1973
Z dziejów Góry Kalwarii, (w:) *Studia i materiały do dziejów Piaseczna i powiatu piasecznego*, (red.) J. Antoniewicz, Warszawa, s.269-282.
- Mitkowska A., 1983
Kalwarie jako szczególny rodzaj kompozycji przestrzennych, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 28, 3, s.175-192.
- Olszewski D., 1981
Motywy pasyjne w religijności polskiej XIX i XX wieku, (w:) *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, (red.) H.D. Wojtyńska, J.J. Kopec, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, s.80-94.
- Ossowski Z., 1983
Kalwaria Wielewska, Biuletyn Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego, „Pomerania”, nr 5, s.26-35.
- Pawlik J., 1975
Miejsca pątnicze w Diecezji Katowickiej, „Nasza Przeszość”, t.44, s.159-184.
- Pawlik J., 1985
Przewodnik piekarski, Katowice: Księgarnia św. Jacka.
- Pisarzak M., 1990
Góra Kalwaria jako miejsce teatru sakralnego, „Towarzystwo Miłośników Góry Kalwarii i Czerska”, nr 3/16, s.1.
- Reich Ch., 1909
Pamiętka 200-letniego istnienia Kalwarii na Górze Św. Anny, (tłum.) J. Bednarz, Wrocław: Nakładem Fr. Gielniaka u Św. Anny.
- Roszczyński E., 1928
Kalwaria Wejherowska, jej fundatorowie, duszpasterze i uroczystości, Wejherowo.
- Słownik folkloru polskiego, 1965
Słownik folkloru polskiego, (red.) J. Krzyżanowski, Warszawa: PWN.

- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 1891
Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa: Druk „Wieku”, t.12.
- Smereka W., 1980
Drogi Krzyżowe. Rys historyczny, Kraków: PTT.
- Tripplin L., 1854
Góra Kalwaria czyli Nowy Jeruzalem położona dziś w Guberni Warszawskiej, Obwodzie Warszawskim, Powiecie czerskim. Opis historyczno-statystyczny, Warszawa: Biblioteka Warszawska.
- Wojtyśka H.D., 1981
Męka Chrystusa w religijności polskiej XVI-XVIII w., (w:) *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, (red.) H.D. Wojtyśka, J.J. Kopeć, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, s.61-79.
- Wyczawski H.E., 1947
Dzieje Kalwarii Zebrzydowskiej, Kraków.
- Wyczawski H.E., 1987
Kalwaria Zebrzydowska. Historia Klasztoru Bernardynów i kalwaryjskich drózek, Kalwaria Zebrzydowska: Wydawnictwo OO. Bernardynów „Calvarianum”.
- Zalewski W., 1988
Sanktuaria polskie. Katalog encyklopedyczny miejsc szczególnej czci osób Trójcy Przenajświętszej, Matki Bożej i Świętych Pańskich, (oprac.)M., J. Łempiccy, Warszawa: Wyd. Salezjańskie.

Kalwaria Zebrzydowska: A Model for Other Polish Calvaries

(SUMMARY)

Ways of the Cross with the individual stations in the form of chapels distributed over a particular area are a religious phenomenon which has been present in the historical territories of Poland and Silesia for four centuries. In the course of these centuries there have been changes in their models of composition, the subject-matter of the chapels, the forms of worship practised on these Ways of the Cross, and the influence which they have had on the social and economic aspects of the places where they are situated.

On the basis of dates of erection for the various chapels, their subject-matter and the landscape design and composition, the history of the Polish 'Calvaries' may be sub-divided into the following development stages:

- the period from 1600 to 1795,
- the period from 1796 to 1945,
- the period from 1945 to the present time.

Analysis of the idea behind the foundation of the Calvaries, the cult of the Passion of Christ, leads to the conclusion that basically this has not changed over the ages. In the periods from 1746-1945, and after 1945 new, secondary elements were added. The worship of Christ's Passion, the original idea, came to be associated with the sufferings of the Polish nation, which was prompted by the 123 years of foreign rule under the Partitions and, after 1945, by the mass social protest against the alien political system imposed on the country after the Second World War.

The fundamental inspiration disseminating the Calvary idea throughout Poland came from Kalwaria Zebrzydowska and spread to influence most of the other similar institutions of public worship, except Kalwaria Ujazdowska, which drew its initial concept from the Calvary at Görlitz. In the subsequent years the main stimuli came from institu-

tions set up in the 1600-1795 period, the Calvaries at Wejherowo (on the Baltic coast), and at Pakoœæ on the River Noteæ (Northern Poland, Fig.4), alongside Kalwaria Zebrzydowska, their parent foundation. While in the initial period it was still possible to delineate the main paths and directions along which the idea spread, later on this turned out to be no longer viable, since successive founders did not refer specifically to any of the already existing models. It may thus be said that in the first two development periods the dissemination of the Calvary idea was hierarchical in nature.

It was quite a different matter with the spread of the cultural aspects associated with the Calvary movement. The closer a Calvary was located to the focal point at Kalwaria Zebrzydowska, the more of the individual features it adopted from the mother institution. Those furthest away received only the items of worship connected with the Way of Jesus. Other aspects, such as the additional chapels which were not strictly part of the Way of Jesus devotions, and the cult of Our Lady, were subject to local variations.

Analysis of the transformations which occurred in the Calvaries in their various development stages shows that the main tendency was to reduce the number of stations, down to the basic minimum of 14, as in the standard Way of the Cross. Once the general 14-station Way of the Cross was established, the division into the *Via Captivitatis* (Way of the Captivity) and the *Via Crucis* (Way of the Cross) itself became blurred already in the 1795-1945 period. In terms of architectural decoration the chapels came to be more and more uniform. Objects such as the gradus or stairways or 'Pilate's Town Halls' would be omitted. The chapel representing the Tomb of Christ would no longer be a more or less faithful reproduction of the Church of the Holy Sepulchre at Jerusalem (Fig. 5). Attempts to preserve the original spatial arrangements extant in Jerusalem were abandoned.

The changes in the devotions were marked by the following characteristics:

- the gradual disappearance of the elaborate devotions for the Way of Jesus as practised in the 17th - 18th centuries, in favour of an intermediate form in the 19th and early 20th centuries, with the fourteen Stations of the Cross and the survival of some of the constituent parts of the earlier system adapted to the fourteen-station system;
- the gradual disappearance of the Way of Our Lady in the 19th-century Calvaries, in favour of the Way of the Rosary (Fig. 5).

Analysis of the impact of the Calvaries in the successive periods shows that the peak of their influence came in the 17th and 18th centuries, and that the borders marking the range of this influence coincided with the borders of the influence of the culture of Western Europe and the Roman Catholic Church.

While the influence of Kalwaria Zebrzydowska on the development of the other Polish Calvaries was initially very strong, with time its power as a model waned, until after the Second World War it disappeared altogether. However, the devotions, once introduced, have not changed over the centuries.